

DİYANET İŞLERİ BAŞKANLIĞI DERGİSİ

DİNİ İLMİ EDEBİ MESLEKİ AYLIK DERGİ

Cilt : XI Sayı : 5
EYLÜL — EKİM 1972

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

«EY İMAN EDENLER SİZDEN EVVELKİ (ÜMMET) LERE YAZILDIĞI GİBİ SİZİN ÜZERİNİZE DE ORUÇ YAZILDI (FARZ EDİLDİ). TAKİ KORUNASINIZ.»

«(O) SAYILI GÜNLER (DİR). ARTIK SİZDEN KİM (O GÜNLERDE) HASTA, YAHUT SEFER ÜZERİNDE OLUR (VE ORUCUNU YEMİŞ BULUNUR) SA TUTAMADIĞI GÜNLER SAYISINCA BAŞKA GÜNLERDE (TUTAR. İHTİYARLIĞINDAN, YAHUT ŞİFA BULMASI ÜMİT EDİLMİYEN BİR HASTALIKTAN DOLAYI ORUC TUTMAYA) GÜCÜ YETMEYENLER ÜZERİNE BİR YOKSUL DOYUMU FİDYE (LÂZIMDIR). BUNUNLA BERABER KİM GÖNÜL İSTEĞİYLE BİR HAYIR YAPARSA İŞTE BU, ONUN İÇİN DAHA HAYIRLIDIR. ORUC TUTMANIZ SİZİN HAKKINIZDA (YEMENİZDEN VE FİDYE VERMENİZDEN) HAYIRLIDIR, BİLİRSENİZ.» BAKARA SURESİ : 183 - 184

İSLÂMDA İÇTİMÂÎ TERBİYE ve KONTROL

(İhtisâb Müessesesi)

Giriş

Hayreddin KARAMAN
İzmir Yüksek İslâm Enstitüsü
İslâm Hukuku Öğretmeni

A — Umûmî Olarak Cemiyet-ferd Münasebetleri ve İctimâî Kontrol :

İnsan yaratılışı ve tabiatı icabı medenidir. Bu sebeple eskiler ona «medeniyyü'ttab» demişlerdir. Bunun mânası insan hayatının tek başına olmayacağı, cemiyetsiz veya cemiyete karşı olan ferdin hayatını devam ettiremeyeceğidir.

Öte yandan «cemiyetin yaşayabilmesi, hayatını idame ettirebilmesi için bütün cemiyetlerde insanların muayyen bazı problemleri halletmiş olmaları lâzımdır: Ferdlerin aslî biyolojik ihtiyaçları karşılanmalı, gençler içtimâileştirilmeli, hastalara bakılmalı, ölümler defnedilmeli» dîni vecibeler yerine getirilmelidir.

«Her cemiyet kendi problemlerini halletmek maksadiyle muayyen bir takım nizam ve kaideleri benimser; bunlar nesilden nesile intikal etmek üzere gelenek halini alır.» (1)

Ferdin terbiyesinde, karakter ve şahsiyetinin teşekkülünde, buna bağlı olarak hüküm ve davranışlarında daha çok iki unsur üzerinde durulmuştur: Ana ve babadan intikal eden «verâset» ile aileden millete kadar birbirine geçmiş halkalar halinde ferdi çerçevesiyen «çevre». Ferdin içinde yaşadığı ve yetiştiği «cemiyet» de çevrenin önemli bir cüz'ü veya geniş bir halkasıdır. XIX. ve XX. asır sosyologları, terbiye sosyolojisinin mevzuları içinde «ictimâî kıymet hükümleri» ile bunların cemiyet içinde yaşamasını, gelecek nesillere intikalini temin eden «ictimâî kontrol ve baskı» problemleri üzerinde önemle dırmuşlardır. «Bir şeyi kontrol etmek, ona tekrar bakmak, kısaca onun üzerinde bir hakimiyet sağlamaktır. Cemiyetin kontrolü de ferd üzerinde gereken hakimiyeti sağlayabilmesi, ona kendi varlığını hissettirmesidir. Ferd, cemiyet varlığını ne derece kendi üzerinde hissederse; yani kontrol altında olduğunu anlarsa davranışlarında o derece çeki düzen vardır; yani ferdin davranışları bu takdirde geliş-güzel değil, disiplinli ve emirlere yönelmiş özelliktedir.» (2)

(1) Krech-Crutchfield-Ballachey, Cemiyet İçinde Ferd, «Trc. Prof. M. Turhan», II, 133.

(2) Bertrand Russell, Eğitim ve Toplum Düzeni, «Trc. Nail Bezel», İst. 1969, s. 70-81; Lütfi Öztabağ, Eğitim Sosyolojisi, İst. 1968, s. 55-58.

E.A. Ross'a göre cemiyette içtimâî kontrolü temin eden vasıtalar ve müesseseler vardır; bunlar halk oyu, kanunlar, inançlar, cemiyet emirleri, terbiye, gelenekler din, seremoniler, sanat, içtimâî değerler ve ahlâktır.

B — İslâmda :

İslâm insanın peşin bir günahı omuzlarında taşıyarak dünyaya geldiğini kabul etmez. Herkesin taşıyacağı ve mesul olacağı, kendi işleyeceği günahlardır. (3) İnsan iyi veya kötü olmaya müsait, beşerî bir fitrata sahiptir. Onun terbiyesinde, bu fitrat yanında en büyük rolü çevre oynayacaktır. Bir hadîs-i şerîf «Her çocuk fitrat üzere doğar; sonra ana ve babası onu yahudî, veya mecûsî yahut da hristiyan kılar» (4) buyurarak mezkûr çevrenin en yakın unsuruna işaret etmiştir.

Nasıl bir ana-baba çocuklarını terbiye hakkına sahip, buna mukabil onun geçimini ve zarûri ihtiyaçlarını temin ile mükellef ise tıpkı bunun gibi islâm cemiyeti de ferdlerin dinî ve ahlâkî davranışlarını kontrol etmek, ona doğru yolu göstermek hakkına sahip, buna mukabil en son merci olarak onun zaruri ihtiyaçlarını temin ile de mükelleftir. Nafaka, zekât, beytü'l-mâl müesseseleri bu mükellefiyeti yerine getirirken «emr bi'l-ma'rûf nehy an'l -münker» veya «hisbe ve ihtisâb» adıyla bilinen islâma has bir müessese de birinci hak ve vazifeyi ifâ etmektedir.

Bu yazımızda önce ihtisâb müessesesini nazari bakımdan ele alıp inceleyecek, sonra da islâm tarihi içinde ihtisâbın tatbikatını tetkik edeceğiz.

C — Kaynaklar :

Hisbe (ihtisâb) mevzûu Doğu'da ve Batı'da incelenmiş, İslâm Hukuku ve islâm müesseselerinden bahseden eserler mevzuları arasında buna da yer vermişler, ayrıca hisbe üzerine müstakıl kitaplar yazılmıştır.

Birinci grup içinde el-Gazzâlî'nin İhyâ'sı, İbn Haldûn'un el-Mukaddime'si, el-Makrîzî'nin el-Hitat'ı, el-Mâverd ve el-Ferrâ'nın el-Ahkâm's-sultâniyye isimli kitapları zikre şâyandır.

«Arapça Kitaplarda Hisbe» başlığını taşıyan bir makaleden anlaşıldığına göre hisbe mevzûundaki müstakıl arapça kitap sayısı otuz civarındadır. (5) Bunlardan İbn Teymiyye'ye ait olanı, müellifin fetvâ koleksiyonu arasında neşredilmiş (6), talebesi İbnu'l-Kayyim tarafından de et-Turuku'l-hukmiyye isimli eserinde hulâsa edilmiştir. (7) Ayrıca Abdurrahmân b' Nasr eş-Şîzerî'nin (v. 589/1193) Nihâyetü'r-rutbe fi talebi'l-hisbe isimli eseri Dr. es-Seyyid el-Bâz tarafından neşredilmiştir; (el-Kahire, 1946)

Türkiye'de, ihtisâb müessesesi üzerinde en geniş yazı Osman Nuri (Ergin) tarafından, Mecelle-i Ümûr-i Beleddiyye isimli eserinde kaleme alınmıştır. Bu yazıda, Osmanlılardan önce ihtisâb mevzûu çok kısa nakillerle geçilmiş, nazar bakımdan ihtisâb, Şeyhülislâm Hayderîbâde İbrâhîm Efendi'nin, Sebîlü'r-reşâd mecmuasında intişâr eden makalelerinden iktibas edil-

(3) Fâtır : 35/18.

(4) el-Buhârî, K. el-Kader, VII, 211 (Matbaa-i Âmire); Müslim, VIII, 53, 54.

(5) Mecelletü'l-mecme'i'l-ilmî el-arabî, sene: XVIII, s. 417-428; el-Karâfî, el-İhkâm... nşr. Abdulfettâh Ebû-Ğudde, (Dimaşk, 1967), s: 168 (dipnotu).

(6) Rıyâd, 1383, nşr. Abdurrahmân b. Muhammed en-Necdi, C XXVIII, s. 60-120.

(7) Mısır, 1317, s. 219 vd.

miş, bu makaleler de başlıca el-Gazzâl'nin İhyâ'sından naklolunmuştur. Osmanlılar'da ihtisâb daha geniş bir şekilde ele alınmış, bu arada Târîh-i Os mânî Encümeni Mecmûasının 1327. sene, IX. ve X. cu sayılarında, M. Gâlib tarafından yazılan «İhtisâb Ağalığı» başlıklı makale hemen aynen alınmıştır. (8)

İslâm Ansiklopedisi'nde E.V. Zambaur tarafından yazılan «Hisbe» ve R. Lévy tarafından yazılan «Muhtesib» maddeleri kısa ve yetersizdir. Zikredilen kaynaklar da eksiktir. M. Gaudefroy-Demombynes'in Les Institution Musulmane isimli kitabında (Paris, 1946, s. 158-162) ve Lois Milliot'nun Introduction l'étude du Droit Musulmane adlı eserindeki (Paris, 1953, s. 716-720) hülâsalar faydalıdır. Colin et Lévi-Provençal'a ait olan Un Manuel hispanique de hisba. (Paris, 1931) ise müstakıl olarak hisbe mevzûna aittir.

Bu mevzûdaki en yeni ilmî etüd, Dr. Yusuf Ziyâ Kavakçı'nın, İslâm Araştırmaları Enstitüsü'nde halen hazırlamakta olduğu eser olacaktır.

NAZARÎ SÂHADA İHTİSÂB

A — Tarif ve Mahiyeti :

Hisbe ve ihtisâb, saymak ve hesap etmek mânasına gelen «hisâb» ile aynı kökten olup İslâm İdâre Hukukundaki manası, muhtesibin (hisbe memurunun) çeşitli zaman ve yerlerde değişik olan vazife ve salâhiyetine göre farklı olmuştur. Umumî olarak önceleri «hisbe» devlet muhasebesi ve muhasebe dairesi manasında, sonraları hassaten zabıta; ahlâk ve çarşı zabıtası için kullanılmıştır. (9) Aynı mânada «ihtisâb» kelimesi de kullanılmış ve memuruna «muhtesib» denmiştir.

İhtisâb kazâ salâhiyet ve velâyeti içinde mutalâa olunmuş (10) bu sebeple alâkalı eserlerde islâm kazâ sistemi (10a) veya halifenin şahsında toplanan ve onun başkalarına tevcih ettiği velâyetler (11) içinde incelenmiştir. Bu arada «emr bi'l-ma'rûf nehy ani'l-münker» ile aynı mânada olduğu düşüncesiyle bu başlık altında ele alındığı da olmuştur. (12)

Bu fasılda islam esaslarına göre nazarî bakımdan ihtisabı tetkik ettiğimizden Gazzâlî ve Mâverdi gibi müelliflerin tarifini tercih edeceğiz ki buna göre ihtisâb: Açıkça terkedildiği zaman marûfu emretmek ve alenî olarak işlendiği zaman münkeri menetmekten ibarettir. (13)

Muhtesibin vazifeleri ve benzer müesseselerle mukayesesini yaparken, yukardaki şümüllü tarifin kayıt ve şartlarını da açıklamış olacağız. Tariften

(8) Mecelle-i Umûr-i Belediye, C. I, (İst. 1922), s. 309-403.

(9) E.V. Zambaur, İ.A., «Hisbe» maddesi.

(10) Kâtib Çelebi de kazâyı hisbenin bir bâbı olarak zikrediyor. Keşfü'z-zunûn, İst. 1971, C. I, s. 15.

(10a) M.G. Demombynes, ag. esr.; L. Milliot ag. esr..

(11) el-Mâverdi, el-Karâfi, İbn Haldûn yukarda adı geçen eserlerinde böyle yapmışlardır.

(12) el-Gazzâlî, İhyâ-ulûmi'd-dîn.

(13) el-Mâverdi, el-Ahkâmü's-sultâniyye, Mısır, 1960, s. 240; el-Gazzâlî, İhyâ, Mısır, 1358, C. II, s. 308.

anlaşılacağı üzere ihtisabın dinî marûfu emir ve münkeri nehy prensibidir. Şu halde önce bu prensibin islâmî kaynaklar ve esaslar içindeki yerini, hüküm ve değerini tesbit etmek gerekecektir. Biz bu tabiri «dinin emir ve yasaklarına nezaret etmek» şeklinde de ifade edebiliriz ki bu ictimâî kontrolün» islâma has bir nev'ini teşkil etmektedir.

B — Müslümanların, Dinin Emir ve Yasaklarına Nezaret Etmelerine Dair Naslar :

1 — Âyetler :

«İçinizden, iyiliğe çağıran, iyi iş işlemeyi (marufu) isteyen ve kötü işten vazgeçiren (münkeri nehyden) bir cemâat bulunsun; selâmeti bulanlar ancak onlardır.» (14)

Ayette geçen «...bulunsun» sözü emirdir ve gereğinin yerine getirilmesinin farz olduğunu ifade eder. Ancak «hepiniz yapın» demediği ve «içinizden bir cemaat...» kaydı bulunduğu için farzın kifâî olduğu; bir grup bu vazifeyi yerine gitirince diğerlerinin mesuliyet taşımayacağı ve kurtuluşun herkese şamil olacağı; tamamen ihmal edildiği takdirde ise herkesin mesul olacağı yine mezkûr âyetin delâletinden anlaşılmaktadır. (15)

«—ehl-i kitâbın— hepsi bir değildir. İçlerinden öyle dosdoğru bir cemâat vardır ki geceleri secdeye kapanarak Allah'ın âyetlerini okurlar, Allah'a ve âhiret gününe inanırlar, iyiliği emrederler, kötülüğü nehyederler, hayır işlerine koşuşurlar; işte bunlar iyilerdendir.» (16)

«Erkek kadın müminler birbirinin yakını ve yardımcısıdır. Onlar iyiliği emreder, kötülüğü nehyeyler,, namazı dosdoğru kılarlar.» (17)

«Siz insanlar için-hayat sâhasına çıkarılmış en iyi ümmetsiniz; iyiliği ister, kötülüğü istemezsiniz ve Allah'a iman edersiniz...» (18)

Bu âyette «en iyi (hayırlı) oluş», emir ve yasalara nezaret etmek ile Allah'a iman eylemek vasıflarına bağlanmıştır.

«İsrâîloğullarından kâfir olanlar, isyan etmeleri ve haddi aşmaları yüzünden Dâvûd ve Meryem oğlu İsâ diliyle lânete uğradılar. Onlar kötülük yaptıkları zaman birbirlerini kötülükten alıkoymaya uğraşmazlardı. Bu yapmakta oldukları ne çirkin şeydi!» (19)

Bu âyet-i kerîmede de lânete uğramanın sebebi «emir ve yasalara nezaret vazifesinin terki» olarak gösterilmiştir.

Daha birçok âyet açık veya kapalı olarak aynı hükümleri teyîd etmektedir.

(14) Âlü-İmrân: 3/103.

(15) Gazzâlî, ag. esr., C. I, s. 303.

(16) Âlü-İmrân: 3/113.

(17) et-Tevbe: 9/72.

(18) Âlü-İmrân: 3/109.

(19) el-Mâide: 5/81.

2 — Hadisler :

Hız. Ebû-Bekr (r.a.) bir hitâbesinde şöyle demiştir: Ey nâs! Siz şu âyeti, mânasını yanlış anlayarak okuyorsunuz: «Ey iman edenler! Size kendiniz gerek; siz doğru yolda iseniz yoldan sapan size bir zarar vermez» (20) Halbuki ben Rasûlullah (s.a.) şöyle derken işittim: «İnsanlar dinin kötü saydığı bir şeyi görüp de onu değiştirmezlerse Allah cezasını hepsine teşmil ediverir.» Bir başka rivayette «...güçleri yettiği halde değiştirmezler ise...» şeklinde ifade edilmiştir. (21)

Ebu Saîd el-Hudrî'den rivayet edildiğine göre Resulullah (s.a.) şöyle buyurmuştur: «Sizden kim bir münkeri görürse onu eliyle düzeltsin, gücü yetmezse dili ile, yine gücü yetmezse kalbi ile düzeltsin; bu da imanı en zayıf olandır» (Müslim K. el-İman, bab: 20).

en-Nu'man b Beşîr'den; dediğine göre Resulullah (s.a.) şöyle buyurmuştur: Allah'ın yasakları mevzuunda nemelâzımcılık edenle onları işliyenlerin misalî kur'a ile bir gemiye binerek kimi alt katına kimi de üst katına düşen bir topluluktur. İmdi alttakiler su için yukarıdakilerin yanına uğrayıp geçmiş, onlar da bundan rahatsız olmuşlardır. Bunun üzerine beriki bir balta almış ve geminin altını delmeğe başlamıştır. Yukarıdakiler ona gelmiş ne yaptığını sormuşlar, o da «benim yüzümden rahatsız oldunuz, suya da ihtiyacım var» cevabını vermiştir. İmdi ona mani olurlarsa hem onu kurtarmış olurlar hem de kendileri kurtulur. Eğer onu kendi haline bırakırlarsa onu da kendilerini de mahvetmiş olurlar.» (Buharî el-İfk, bab: 20)

Usâme b. Zeyd'den; dediğine göre Resulullah (s.a.) şöyle buyurmuştur. Kıyamet günü adam getirilir ve ateşe atılır, barsakları ateşe fırlar ve adam, eşeğin değirmeni ile döndüğü gibi orada döner. Cehennemlikler onun başına birikerek «Ey filan, sana ne oldu? Sen bize ma'rufu emreder ve münkerden de nehyeder değilmiydin?» derler. O da «Size iyiyi emrettiğim halde onu yapmazdım, kötüyü yasakladığım halde onu da yapardım.» der. (Bu harî el-Fitten, bab: 17).

Huzeyfe'den rivayet edildiğine göre Resulullah (s.a.) şöyle buyurmuştur: «Allah'a yemin ederim ki ya iyiliği emredip kötülüğü yasaklıyacaksınız yahut da Allah üzerinize nezdinden bir azab gönderecek; sonra dua edeceksiniz fakat duanız kabul olunmayacaktır.» (Tirmizî'den)

el-Urs b. Umeyre'den o da Resulullah'tan; şöyle buyurmuştur: «Yer yüzünde günah işlenince onu gören ve tasvib etmeyen ondan uzakta bulunmuş gibidir; onu görmediği halde tasvib eden ise yanında bulunmuş ve görmüş gibidir.» (Ebu Davud'dan)

Yukarıda zikredilen ayet ve hadisler bu mevzudaki nasların tamamı olmamakla beraber islâmın ona ne kadar ehemmiyet verdiğini göstermeğe kâfidir. Görüldüğü üzere islâm, dinî vecibelerin yerine getirilmesinin kontrol ve teminini, emir ve yasaklara nezaret vazifesinin ifasını bütün müslümanlardan istemiş, bu vazife yeter sayıda bir grup tarafından ifa edilirse geri kalanların mes'uliyetten kurtulacaklarını ifade etmiştir. İşte bu sebeble islâm

(20) el-Mâide: 5/108.

(21) Hâdisler el-İrâkî'nin tenkid ve tahririyle beraber İhyâ-ulûmî'd-din'in yukarıda mezkûr tab'ında mevcuttur; C. II, s. 304 vd. Ayrıca bak. et-Tebrizî, Mişkâtü'l-mesâbih, Dimâşk, 1961, nşr. el-Elbâni, C. II, s. 624 vd.

müesseseleri arasında bir de «ihtisâb müessesesi» vücut bulmuş -ileri de görüleceği üzere- Hz. Ömer'den beri ümmeti temsil eden devlet başkanları yeteri kadar muhtesib tayin edegelmüşlerdir.

Gerek devlet memuru olarak ve gerekse Allah rızası için ihtisab işini yapan (22) kimselerin belli vasıfları olacaktır. Kaynaklar bu vasıflar ile muhtesibin diğer bazı devlet memurlarından farkları üzerinde uzun boylu bilgiler vermiş çeşitli görüşler aksettirmişlerdir:

1 — Muhtesibde aranan şartlar :

a) Mükellef olmak :

Mükellefiyet çağına gelmemiş bir çocuğun emir ve yasaklara nezaret etmesi, gerekli ikazda bulunması câiz olmakla beraber bu ona vazife değildir. Bilfiil menetmek ve meşru olmayan şeyi ortadan kaldırmak ise ancak memur olan ve devlet otoritesini temsil eden memurun yapabileceği iştir. Ve bunun mükellef olması şarttır.

b) Müslüman olmak :

c) İyi ahlâk (adâlet) sahibi olmak :

Bazı kimseler, yukarıda bir örneği geçen, başkalarını kontrol ve ikaz ettiği halde kendileri dinî vecibeleri yerine getirmeyen kimseleri kınayan naslara bakarak, söylediğini yapmayan ve iyi ahlâk sahibi olmayanların ihtisabı ifâ edemeyeceklerini ileri sürmüşlerdir. Gazzalî, peygamberler dışında hiçbir kimsenin küçük veya büyük günahlardan ve kusurlardan uzak olamayacağını, bir kimsenin günah ve kusurunun doğru bildiğini söylemesine, başkalarını günah işlemekten menetmesine mâni teşkil etmeyeceğini öne sürerek -mutlâk mânada- adâlet şartını kabul etmemiştir. (23)

Bu şartı kabul edenlere göre halktan herhangi bir fert ihtisab yapamaz, muhtesibin devlet başkanı veya vali tarafından tayini gerekir.

Gazzalî, bütün müslümanlara hitab eden ve onları mükellef kılan nasları göz önüne alarak bu şartı da reddetmiştir.

e) Güç sahibi olmak :

Âciz olan, ikaz ve önleme vazifesini yapmağa kalkışınca maddî veya mânevî önemli bir zarara uğrayacağını bilen kimselerin, gayr-i meşrû fiil ve davranışları gönülden tasvib etmemekle yetinecekleri bir hadis-i şerifte geçmişti. Bu noktada hem korku hem de faydası oluş bir arada değerlendirilirse ortaya dört şık çıkar. :

1 — İhtisabın hem fayda vermeyeceği hem de yapana zarar getireceği mâlum ise bunu yapmak gerekli değildir.

(22) İhtisab memuru olmayan müslümanların da bu işi yapmaları câiz hattâ bazı durumlarda farz olmakla beraber memur ile bunlar arasında dokuz maddelik fark tesbit edilmiştir. Ceza vermek, maaş almak, tahkikat yapmak, kendisine baş vurulmak... memura aittir. el-Maverdî, ag. esr., s. 240.

(23) el-Gazzalî, ag. esr., c. II, s. 308-309.

(24) Ebu Dâvûd; Tirmizî; İbn-i Mace; et-Tebrizî, Mişkât. C .., s. 325.

(2) — Söz ve fi'li ile münkerin ortadan kalkacağını ve kendisine bir zarar gelmeyeceğini bilen kimsenin bunu yapması gereklidir.

(3) — Ne fayda ne de zarar getireceğini bilen kimseye ihtisab farz olmamakla beraber dinin esaslarını tebliğ bakımından yapması faydalı ve tercihe şayan kabul edilmiştir.

(4) — İhtisabiyle meşrû olmayan duruma mânî olabileceğini fakat bundan zarar görebileceğini bilen kimsenin durumuna gelince; buna ihtisab farz olmamakla beraber haram da değildir, hayatta müstehabdır. «Cihadın en üstünü zalim devlet başkanına karşı hakkı söylemektir.» (24) meâlindeki hadis buna delâlet eder.

«Ellerinizi kendinizi tehlikeye atmayın» (25) âyetini ileri sürenlere karşı Gazzalî «meselâ savaşa girmek de kendini tehlikeye atmaktır, buradaki tehlikeden maksat faydasız veya zararı daha çok olandır...» diyerek cevap vermiştir (26).

Aynı müellif, ihtisabın davet edeceği zarar üzerinde de durmuştur. Muhtemel zarar ya insanın maddî ve manevî varlığına veya içtimâî mevkiine ait olabilir. Ayrıca zarar ya mevcudu yokedicî, elden alıcı olur, yahut da beklenen bir faydanın husûlüne mânî olur. Bunlardan ancak birincisi için gerçek mânada zarar tabiri kullanılabilir. Şu halde mevcut hastalığı tedavi eden tek doktora karşı, tedaviyi terkedeceği korkusu ile ihtisab terkedilebilirse de «ilerde hasta olursam beni tedâvi etmez» korkusu ile ihtisabın terki tecviz edilemez (27).

Zarar muhtesibin şahsında kalmaz; yakın, uzak başkalarına da şamil olursa bu durumda ihtisab yapılmıyacaktır. Bu da bir nevi acz sayılmıştır.

2 — Muhtesib ile kadı ve mezâlim hâkimi arasındaki farklar :

Kadı islâmda normal mahkemenin hâkimidir. Şer'î mahkeme usulüne göre dâvaları kabul eder ve hükme bağlar. Kadılık müessese olarak daha Hz. Peygamber (s.a.) zamanında teessüs etmiştir.

Mezâlim divan veya mahkemesi ise kadılar veya yüksek devlet memurlarının hüküm ve tasarruflarındaki zulüm iddialarına bakar. Bu mahkeme ilk olarak Emevî Halife Abdulmelik (v. 86) tarafından kurulmuş 28 ve hakimliğini de bizzat halife deruhte eylemiştir. Halife Ömer b. Abdulaziz, Mehdî, Hârun er-Râşid de bizzat bu vazifeyi yapmışlar, sonra Hârun İmam Muhammed'i divân-ı mezâlim hâkimi tayin eylemiştir (29).

Bu kısa tarihçeden sonra asıl mevzumuz olan farklara geliyoruz :

a) Hisbe ile kazâ arasında iki yönden benzerlik vardır :

1. Muhtesib de kadı gibi dâvalara bakar ve hüküm verir; ancak onun sâhası ölçü ve tartı eksikliği, hile, aldatma, vakti gelmiş borcu ödememe gibi kendi mevzûuna inhisar eder.

(25) el-Bakara: 2/195.

(26) el-Gazzalî, ag.esr., C. II, s. 315.

(27) Tafsilât ve çeşitli örnekler için bak. el-Gazzalî, ag.esr., C. II, s. 315-320.

(28) el-Karafi, el-İhkâm, s. 162.

(29) Prof. Ebu'l-Ulâ, Med. Huk. s. 242; el-Karafi ag. esr., S. 167-168.

2. Muhtesib de kadı gibi - kendi sâhasında - mahkûmü hükmün icabını yerine getirmeğe icbar eder.

b) Muhtesib isbata muhtaç hak ve dâvalar ile meşgul olmaz; bu dâvalar kadıya aittir. Onun sâhası açık ve itiraf edilmiş haklardır.

c) Kadı kendisine getirilen dâvalara bakar; çarşı-pazar gezerek hak-sız ve gayr-i meşrû fiil ve hâdiseleri kontrol etmez. Halbuki bunlar muhtesibin vazifeleri cümlesindedir.

d) Muhtesibin davranışlarında otorite ve heybet, kadınıninkinde ise vakar ve teennî hakimdir (30).

Muhtesib ile mezâlim hâkimin arasındaki farklar :

a) Mezâlim hâkimi kadıların üstündedir, onların âciz kaldığı sâhalarda hüküm verir. Muhtesib ise kadılardan daha aşağı bir rütbe ve selahiyet sahibidir.

b) Mezâlim hâkiminin kendisine arz edilen her mevzûda hüküm selâhiyeti vardır (31).

D — İhtisâba Mevzû Teşkil Eden Fiillerin Şartları :

İhtisabın meşrû olmayan, dinin kötü ve çirkin kabul ettiği fiil ve davranışlara karşı yapılacağı ifade edilmişti. Mezkûr fiillerin hâlen mevcut, apaçık ortada ve ictihada muhtaç olmaksızın sâbit olmaları lâzım geldiği de ilâve edilirse ortaya dört şart çıkmış olur :

1 — Fiil münker olacak: Burada günah, haram gibi tabirler yerine «münker» kullanılıyor; çünkü münker, dinin vücuda gelmesini menettiği şey mânâsında olarak daha geniş bir mefhumu sahiptir. Meselâ çocuk veya delinin şarap içmesine günah denemez fakat münker denir ve menedilmesi gerekir.

2 — Olmuş, geçmiş veya olması muhtemel bir fiile karşı ihtisab yapılmaz; ihtisabın zamani münkerin icra edildiği zamandır.

3 — Münker açıkta icra edilmekte olacak. Gizlenen münkeri arama yaparak, tecessüs ile ortaya çıkarmak câiz değildir. Rivâyete göre — Hem Resûlullah (s.a.) hem kendi zamanında ihtisab vazifesini de yürüten — Hz. Ömer birisinin duvarından aşarak adamı münker bir iş üzerinde yakalamış; adam Hz. Ömer'e «Ey Mü'minlerin emiri, ben bir münker işledim sen ise üçünü işledin; Allah tecessüsü men etti onu yaptın, evlere kapılarından girin dedi tepeden indir, girerken izin isteyin dedi istemedin demiş; Hz. Ömer de onu tasdik etmiş ve bir daha yapmaması şartıyla serbest bırakmıştır (32).

4 — Dinde ictihad ve ihtilâf mevzûu olan fiiller de ihtisaba tâbî değildir. Bir şâfiî, velîsiz nikâh yapan, nebz (33) içen bir hanefiyi bundan mene-

(30) el-Karâfi kadı ile mezâlim hâkimi arasında 10 fark tesbit etmiştir ag. esr., s. 164. (dipnotu).

(32) el-Gazzalî, ek. esr., c. II, s. 320.

(33) Kuru Hurma veya üzüm üzerine su koyup bekletilerek elde edilen bir şurup olup şarap haline gelmediği ve sarhoş edici olmadığı için hanefilere göre içilebilir.

demez. Çünkü büllüğe ermiş bir kızı rızasıyla fakat velisinin izni olmaksızın nikâhlamak ve nebiz içmek şâfilere göre değilse bile hanefilere göre sahîh ve câizdir.

E — İhtisabın Metodu :

İhtisabda takip edilecek üsul ve başvurulacak çareler üzerinde de durulmuştur. Bu çareler hafiften şiddetliye doğru şöyle sıralanmaktadır: Bilmek, bildirmek, yasaklamak, öğüt vermek, takdîr etmek ve azarlamak, el ile müdahale edip düzeltmek, sopa ile tehdid, sopalamak, silâh çekmek, zâbita kuvvetleriyle duruma hâkim olmak. Bunların yeri ve kullanılışı üzerinde yapılan açıklamaları kısaca arz ediyoruz :

1 — Bilmek, haberdar olmak: Bundan maksat münkerin işlendiği anda buna müttali olmak ve bilmektir. Daha önce de zikredildiği üzere münkerin işlenip işlenmediğini öğrenmek için tecessüste bulunmak, halkın gizli kapalı işlerini araştırmak câiz değildir. Bilgi, ya iyi ahlâklı iki şahidin bildirmesi veya açıkça işlendiği için görülmesi yollarından elde edilecektir.

2 — Öğretmek: Münkerin yapılmasının sebebi bazen bilgisizliktir. Bilmediği için emir ve yasakları çığneyen, dinî talimâta aykırı hareket eden kimseler vardır. Bunlara bilmedikleri hususlar münasip şekilde anlatılırsa davranışlarını düzeltebilirler. Ancak çok kimse bilgisizliğinin ortaya çıkmasına tahammül edemez ve bu yüzden de gerçeği kabul etmez. Meselâ, namazda rükû ve secdeleri tam yapamayan bir kimseye, yalnız olarak, yumuşak bir dille « biz de dünyaya bilgin gelmedik, bize de namazı büyüklerimiz öğretti, şunu şöyle yaparsanız namazınız mükemmel olur... » şeklinde eksiğini söylemek bilmediğini öğretmek gerekir.

3 — Öğüt vermek, doğru yolu göstermek ve Allah korkusunu hatırlatmak suretiyle önlemek :

Bu, bildiği halde münkeri işleyen; meselâ içkiye, zulme, müslümanları arkalarından çekiştirmeye bunların harâm olduğunu bilerek devam eden kimseye karşı tatbik edilir. Ona işlediği kötü fiil ile alâkalı âyet ve hadisler, Allah'ın sevgisine mazhar olmuş zevâtın davranışları anlatılır. Yumuşak bir dil kullanılır. Burada muhtesib tahakküm tavrından uzak, gönlü merhamet ve şefkatle dolu, aynı günahı kendisi işliyormuş gibi müteessir olmalıdır. Çünkü bütün müminler bir vücud gibidir. Aynı zamanda muhtesib, kendini muhatabından üstün görmemeli, yaptığı ile böbürlenmemeli, kalbini kibirden korumalıdır.

4 — Tekdir etmek, kötü söylemek :

Münkeri işleyen iyi ve tatlı sözden anlamaz, öğüt ile alay etmeğe kalkarsa bu yola baş vurulur. Burada kötü sözden maksat küfretmek değildir. «Günahkâr, ahmak, câhil, kaba adam, Allahdan korkuyor musun?» gibi sözlerdir.

5 — El ile müdahale etmek :

İçkiyi dökmek, ipek elbiseyi çıkarmak, gasb edilmiş arâziden çekip çıkarmak, pis iken mescide girmiş kimseyi tutup oradan çıkarmak bu metoden örnekleridir. Bunu tatbik edebilmek için iki şart vardır :

a — Bunları kendisinin yapması söylendiği halde yapmaktan imtina etmesi;

b — Önleyici en hafif müdahale ile yetinilmesi. Meselâ elinden tutmak varken yakasından veya sakalından tutulmaz.

6 — Dövmek veya başka türlü cezalandırmakla tehdit etmek :

İhtisabın bu derecesinde dikkat edilecek nokta, tehdit için söylenen şeyin dinde câiz ve söyleyen tarafından yapılabilir olmasıdır.

7 — Dövmek :

Bundan önceki çare ve usuller münkeri önlemek için kâfi gelmez ve so-palamak zarûret halini alırsa bu da tatbik edilebilir. Buraya kadar geçen ihtisab çareleri herkes içindir. Sopa ve icâbında yaralama pahasına suçu ve münkeri önleme işi herkes için midir? Bu noktada farklı görüşler vardır. Mutezile devletin memuruna aittir diyor. Gazzâlî zarûret bulunur, daha kötü bir netice de doğmuşsa her müslüman tatbik edebilir görüşünü ileri sürüyor (34). Aynı ihtilâf bundan sonraki madde için de vâridir.

8 — Silâh kullanmak :

Bu son çaredir. Nâdiren baş vurulur. Daha çok karşı tarafın silâh kullanması buna sebep teşkil eder.

Görülüyor ki maksat müslümanları incitmek, küçük düşürmek, fitneyi körüklemek, böbürlenmek değil, onları ikaz ve irşad ederek, gereken terbiye metodlarını tatbik ederek suçu ve münkeri önlemektir. Bu sebeble muhtesibin ilim, Allah korkusu ve güzel ahlâk sahibi olması gerektiği önemle tekrarlanmıştır.

E — İhtisabın Tatbik Edileceği Fiiller ve Davranışlar (Münker) :

Dinin yapılmasını istedikleri (ma'rûf ve yapılmamasını istedikleri (münker) ihtisâba mevzû teşkil ettiğine göre, bir bakıma devlet başkanlığından en küçük memuriyete kadar bütün islâmî mevki ve müesseseler ihtisâb ile meşgul oluyorlar demektir (35). Ancak bu hisbenin, ıstılâh haline gelenden daha geniş bir mânâsıdır. İstilahî (terim olarak) hisbenin mevzûna gelince bunları derli toplu bir şekilde tesbit için üç yoldan yürünmüştür :

1. Belli bir sistem içinde, nazarı olarak ma'rûf ve münker fiilleri tesbit yolu. Meselâ el-Mâverdî gerek ma'ruf ve gerekse münkeri önce Allah hakkı, kul hakkı ve müşterek hak olmak üzere üç gruba ayırmış, sonra bu gurubları da nevilere ayırarak örnekler vermiştir. Buna göre Allah hakkı olan mârûf içinde cum'a namazı, cemâatle namaz, ezan ve vakit namazları vardır. Bunların toptan terkedilmemesi ihtisâb mevzûudur. İnsan hakları içinde cemiyetin müşterek ihtiyaçları; meselâ yol, su, câmi, şehrin müdâfaası için tahkîmat ile zamanında ödenmiyen borç ve nafakalar gibi ferdî haklar bahis mevzûu edilmiştir. Allah ile kul için müşterek sayılan haklar meyânında boşananların gerekli iddeti beklemeleri, yetimlerin velîleri tara-

(34) el-Gazzalî, İhya..., II, 328

(35) İbn Teymiyye, el-Hisbe, s. 67 vd.

findan gerektiğinde evlendirilmesi kölelerin hukukunun korunması, bulunmuş eşya ve hayvanların muhâfazası gibi hususlar vardır. Bütün bunlar muhtesibin, yerine getirilmesine nezaret edeceği ma'rufun nevileridir.

Allah hakkı olan **münker ibadetler, muâmelât ve haramlar** diye üç kısma ayrılmıştır. **İbâdetler** mevzûunda: bunların sünnetteki şekillerinden çıkarılması, ilâveler yapılması, alenen ihlâli (oruç yemek gibi) **muâmelât** mevzuunda fuhuş ticareti, fâsid ve bâtil akitler, aldatma, hîle yapma eksik ve yanlış ölçüp tartma; **haramlar** mevzûunda ise açık haramlar ile şüpheli şeyler muhtesibin vazîfe sâhasına giriyor.

Kul hakkına tecavüz şeklinde tezâhür eden münkerler bir kimsenin mülk arâzisinden hususî yol geçirmek, duvarını kullanmak, sanatkârlar ve esnâf ile müşteriler arasındaki münâsebetlerdeki haksızlıklardır.

Müşterek haklar cümlesinden olan münkerler içinde yüksek bir kat veya balkondan komşunun harîmine bakmak, mahalle imamının cemâati mu-tazarrır edecek kadar namazı uzatması, hayvanlara ve vâsitalara fazla yük vurmak, kölelere zulüm ve işkence yapmak, yollar üzerine halkı rahatsız edecek tezgâh veya binalar kurmak, zarûret olmadan erkeğin saç boyaması, falcılık ve bunun gibileri ile geçinmek... zikredilmiştir (36).

2. Böyle bir sisteme ve taksimâta tabi kılmaksızın çeşitli münker davranışları sıralama ve bunların dindeki önemi ile önlenmesi çarelerini münakaşa yolu. İbn Teymiyye ile İbnul-Kayyim de bu yolu takip etmişlerdir (37).

3. Bütün ma'ruf ve münkerleri sayıp tesbit etmek yerine, müellifini zamanında müşahede edilen başlıca münker davranışları tesbit yolu. Gazzalî'nin usulü de budur. Hem yazımızın ikinci bölümünde ele alacağımız «tatbîkatta ihtisab» mevzûuna basamak olması hem de Gazzalî devri (450-505/1085-1111) din ve içtimâî hayatına ışık tutması bakımından bu müşahedeyi hülâsa olarak arz ediyoruz (38).

(Devamı var)

(36) el-Mâverdî, el-Abkamu's-Sultaniyye, s. 244 vd.

(37) İbni Teymiyye, ag. esr., s. 69-106; İbnul-Kayyim, et-Turuku'l-Hukmiyye... s. 219 vd.

(38) el-Gazzalî ag. esr., II, 330-337.